

УДК:81'276.6:355.

Farhod JUMAYEV,
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dotsenti v.b., f.f.n
E-mail: FarhodJ@mail.ru

TIPI dotsenti, f.f.n Z.Pardayev taqrizi asosida

KO'MAKCHILARNING SHAKLLANISH XUSUSIYATI: TARIXIY O'ZBEK TILI MISOLIDA

Annotatsiya

O'zbek tilidagi ko'makchilar (yoki yordamchi so'zlar) – tilning sintaksisida yordamchi funktsiyani bajaradigan va gap tuzilishini, ma'no yoki grammatik jihatlarini aniqlaydigan so'zlardir. Ko'makchilar o'z-o'zidan mustaqil ma'no ifodalamaydi, balki boshqa so'zlar bilan birgalikda ishlaydi. Mazkur maqolada ko'makchilarning shakllanish xususiyati tarixiy o'zbek tili misolida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Ko'makchilar, o'zbek tili, uslubiy formalar.

FORMATION FEATURES OF AUXILIARIES: ON THE EXAMPLE OF THE HISTORICAL UZBEKISTAN LANGUAGE

Annotation

Auxiliaries (or auxiliary words) in the Uzbek language are words that perform an auxiliary function in the syntax of the language and determine the structure of speech, meaning or grammatical features. Auxiliaries do not express an independent meaning on their own, but work together with other words. This article reveals the peculiarities of the formation of auxiliaries using the example of the historical Uzbek language.

Key words: Auxiliaries, Uzbek language, stylistic forms.

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ГОВОРЯЩИХ СЛОВ: НА ПРИМЕРЕ ИСТОРИЧЕСКОГО УЗБЕКИСТАНСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Вспомогательные слова в узбекском языке — это слова, которые выполняют вспомогательную функцию в синтаксисе языка и определяют структуру предложения, его значение или грамматическую сторону. Вспомогательные глаголы не выражают значения самостоятельно, а работают вместе с другими словами. В данной статье рассматривается образование вспомогательных глаголов на примере исторического узбекского языка.

Ключевые слова: Вспомогательные средства, узбекский язык, методические формы.

Kirish. Hozirgi mustaqil O'zbekistonning Davlat tili bo'lgan o'zbek tili o'tmishda qanday nomlanganligi va qaysi davlat sharoitida ish ko'rganligidan qat'i nazar, har doim ilmiy, amaliy jihatdan o'rganib kelingan. To'g'ri, o'zbek til bilimi bir xilda va bir tekisda taraqqiy qilmadi: o'rta asrlarda arab tilshunosligi, yangi asrlardan boshlab esa rus tilshunosligi yo'nalishida rivojlandi va hozir o'zbek tilshunosligi mustaqil tilshunoslik sifatida o'z taraqqiyot yo'lini davom ettirmoqda. Shubhasiz, turkiy til bilimi tarkibida nazariy va amaliy muammolarni yoritishda uning oldingi qatorida bormoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qadimgi turkiy tillardagi ko'makchilarning tadqiq etilishi XX asrda butunlay yangicha bosqichga chiqqanini aytib o'tgan edik. Bu davrda ko'makchilarning turkumlik xususiyatlari bilan birga ularning yasaliish va shakllanishiga doir fikrlar ham aytib o'tilgan edi. Bu borada V. Nalivkin, Ye. D. Polivanov, M. A. Kazembek, I. A. Batmanov, N. S. Budzinskiy, N. Ostroumov, A. Alekseyev, N. K. Dmitriyev, Q. Ramazon, H. Qayumiy kabi olimlarning o'rni beqiyos.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuqorida nomi zikr etilgan olimlar o'zbek tilini tadqiq etish davomida ko'makchilar va ularning yasaliishiga doir mulohazalarni ham berib o'tadi. Olimlar aytib o'tgan barcha ko'makchilarga to'xtalish niyatimiz yo'q. Balki qadimgi turkiy tilda qo'llangan ko'makchilar va ularning yasaliishiga oid fikrlarni o'rta qatag'ga tashlaymiz.

Tahlil va natijalar. Uchun ko'makchisi qadimgi turkiy tilda qo'llanish darajasi bo'yicha birinchi o'rinda turadigan so'z sanaladi. Ushbu ko'makchi asosan ot va otlashgan so'zlarni hokim bo'lakka tobelantirib keladi hamda maqsad, sabab, atash ma'nolarini anglatadi.

T. Rustamov "Hozirgi o'zbek adaby tili" kitobida uchun ko'makchisining kelib chiqish tarixi haqida alohida to'xtalib o'tadi. "A.N. Kononov o'zidan oldingi olimlarning fikriga asosan uchun ko'makchisini uch otidan kelib chiqqanini, shuning uchun

ham bu ko'makchining tarkibi morfologik "uch" va "un"dan iborat ekanligini aytadi".

Tengri yarliqadi uchun elligin elsiratmis – Tangri yarlaqagani uchun davlatini davlatsizlantirgan.

Yoki: "Tengri yer bo'lgaqin uchun ya'gi bolti – Ko'k, yer fitnalik bo'lgani uchun dushman bo'ldi.

Birla ko'makchisi qadimgi turkiy tilda yozilgan toshbitiklarda eng ko'p uchraydigan ko'makchilardan biri hisoblanadi. Hozirgi kunda bilan shaklida qo'llanadi. Prof. A. Kononov, V. V. Radlov, Deni, Ryasyaneni singari turkolog olimlar bilan ko'makchisini birlan ko'makchisidan kelib chiqqanini aytib o'tishadi. Birlan ko'makchisining asosida esa "bir" so'zi bor bo'lib, unga fe'l yasovchi qo'shimcha –la (lan) qo'shilib birlashmoq, qo'shilmov ma'nolarini beruvchi birla (birlan) so'zi yasalgan. Bu xususiyat birla (birlan) ko'makchisining bajaradigan vazifasida mavjud bo'lib, "ukasi bilan bormov", "qalam bilan chizmoq" singari gaplarda ikki shaxs yoki jismning bir vazifani bajarishda birlashib harakat qilishini yuzaga chiqarmoqda.

Inim Kultigin birla, eki shad birla o'la-yita qazg'antim – Inim Kultigin bilan, ikki shad bilan o'la-yita g'alaba qozondim.

Beshinch egenti Qadazda oguz birla sungusdimiz – beshincha (marta) Azganti Qadazda o'g'uz bilan jang qildik.

Chik bodun Qirgiz birla yag'i bolti - Chik xalqi Qirg'iz xalqi bilan dushman bo'ldi.

Kultigin bitiktoshidan olingan birinchi parchada birla ko'makchisi shaxslarning birgalikda harakatlanishini ko'rsatadi. Ikkinchi va uchinchi parchalarda esa birla ko'makchisi bir-biriga zid bo'lgan ikki shaxs, ikki tomonni yonma-yon qo'yishni hosil qilgan. Umuman olganda birla ko'makchisining yasaliishida, asosida hamda mazmunida o'zaro bog'liqlik mavjud.

Kisra ko'makchisi qadimgi turkiy tilda, xususan, tosh bitiklar matnida eng faol qo'llangan so'z sanaladi. Kisra qadimgi turkiy tilda "kis" so'ziga "-ra" jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. Yasama "so'ngra" so'zi bilan sinonim bo'lib, har ikkisi ham keyin degan ma'noni anglatadi.

Angra kisrae tengri bilig bertuq uchun zumuok qağan qisdim - O'shandan so'ng Tengri ilm bergani uchun o'z-um xoqonni qo'lg'a oldim.

Yoki: "Anta kisrae qara Turges bodun yaği bolmish Keneres tapa barti – undan so'ng Turges xalqi dushman bo'lmish Keneres tomon bordi".

N.Abdurahmonov kisrae ko'makchisi haqida "Uning kerdin, kezin, keyin sinonimik variantlari ham bo'lgan", deya aytib o'tadi. Bizningcha, olim e'tirof etgan kerdin, kezin, keyin so'zlari kisrae so'zining sinonimlariga bo'lib qolmasdan, o'zakdoshlari ham hisoblanadi. Chunki so'zlardagi asos "kis-rae", "ker-din", "kez-in", "key-in" lar davr va makon jihatdan fonetik farqlanuvchi hodisalar sanaladi. "-ra"ning "-in"ga o'tish holati ham tabiiy sanalib, bu jarayonni so'ngra va so'g'in so'zlarida ham ko'rish mumkin.

Uza ko'makchisi qadimgi turkiy til manbalarida eng ko'p uchraydigan ko'makchilardan biri sanaladi. Bu so'z keyinchalik uzra shakliga kelib qolgan. Uzra ko'makchisining yasalishi haqida G'. Abdurahmonov va Sh. Shukurovlar "yuza ma'nosidagi uz so'ziga jo'nalish kelishigi affiksi -ra qo'shilishi bilan hosil bo'lgan" deya aytishadi. Bundan anglashilib turibdiki, uza ko'makchisining tarkibi asos "uz" hamda jo'nalish kelishigi qo'shimchasi "-a"dan (ko'nglima, bana asosan o'guz lahjasida mavjud) tashkil topgan. Toshbitiklarda ushbu ko'makchiga ko'plab misollar keltiriladi: "...ol uchun yish uza qabsalim temish, ancha o'gleshmish, o'ngre Turk qağangaru sulelim – o'sha uchun xoqon fikrlashib, Oltin yish ustiga talon solaylik.

Yoki: "...ol toruda uza achim qag'an olurti, echim qağan olurupan – o'sha hukumat boshiga amakim xoqon bo'lib keldi".

Ötrv ko'makchisi oldingi ko'makchilarga nisbatan kam qo'llanadi. Ammo uni ham faol ko'makchilar qatoriga qo'sha olamiz. G'. Abdurahmonov va Sh. Shukurovlar ushbu ko'makchini qadimgi turkiy tilda keng iste'molda bo'lganini va XV asrgacha bo'lgan manbalarida uchrashini aytib o'tadi. Demak, XV asrdan keyin bu ko'makchi iste'moldan chiqib qolgan. Toshbitiklarda bu ko'makchi keyin, kisrae, so'ngra so'zlari bilan bir ma'noni ifodalab kelgan.

Ötrv ko'makchisining yasalishi borasida N. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, G'. Abdurahmonov T. Rustamov kabi olimlarning morfologiyaga oid ishlarida biror fikrni uchratmadik. Ammo A. Mamatov arch va art bobo o'zaklarni qiyoslash davomida Ötrv so'zining negizini ko'rsatib beradi: "Arch so'zi "yuklamoq" ma'nosini anglatar ekan, demak, u ortmoq fe'li bilan aloqador bo'ladi, u holda o'zak o'z-o'zidan ad. Or- (ar-) shakli bo'lib chiqadi. biroq bu fe'lining o'tmoq, o'tib ketmoq ma'nosini ifodalashi qayd qilinsa-da, uning shakllanish tarixi haqidagi to'laroq ma'lumotga ko'zimiz tushmadi". Olim art so'zining o'tmishi sifatida bergan ar-or so'zi o'trv ko'makchisining o'zagi sanaladi. Ammo ar-or so'zi, avvalambor, art shakliga kelib qolgan. Olim bu so'zdagi "t"ning qo'shimcha yoki orttirilgan tovush ekanligi hozircha ma'lum emasligini aytadi. Ar-or- so'zi hozirgi kunda badiiy nutqdagi ermish, erur, erkan singari so'zlarning o'zagida saqlanib qolgan. Ammo o'tgan, o'tmish so'zlarida "r" butunlay yo'qolib ketgan. Bu hol qay tarzda ro'y bergani bizga qorong'u, lekin o'trv ko'makchisi ar-or so'zidan "t" tovushi paydo bo'lgandan keyin shakllanganligi aniq.

Natijada esa Ötrv ko'makchisidagi "ö-t" o'zak, "-rv" esa jo'nalish kelishigi qo'shimchasi ekanligi aniqlashadi. Bunda öt so'zi "biror voqea-hodisaning o'tishini bildirib kelsa, "-rv, -ra" qo'shimchalari chegara ma'nosida ham keladi. Natijada esa, so'ngra so'zi bilan sinonim bo'la oladigan, "bo'lib o'tgach, bo'lgandan keyin" ma'nolarini beruvchi Ötrv so'zi shakllanadi. "-ra" qo'shimchasida yo'nalish ma'nosi bor. Bu holat ayniqsa ichra ko'makchisida ko'zga tashlanadi. Ichra ko'makchisida harakatning biror narsaning ichi orqali o'tishini yoki ichkariga yo'nalganlikni bildiradi. Ayni mazmun Ötrv ko'makchisida ham mavjud bo'lib, voqea-hodisaning yakuniga yo'nalishning, fikrning qaratilganini bildirib turibdi. Qadimgi turkiy tosh bitiklarda ham o'tru so'zi yuqorida aytib o'tilgan mazmunlarni saqlab qolgan. Masalan, "Anta Ötrv qağanima o'tuntum – undan so'ng xoqonimga arz qildim"– anta o'tru birikmasida undan so'ng – o'sha hodisa ro'y bergach degan ma'no mavjud. Ichrae ko'makchisi ham qadimgi turkiy tilda faol qo'llangan ko'makchilardan sanaladi. Ichra ko'makchisi "ich" so'zi hamda

jo'nalish kelishigi qo'shimchasi "-ra" ning qo'shilishi bilan yasalgan. Ichrae ko'makchisi voqea-hodisaning biror makon va zamon ichida ro'y berishini bildiradi.

Garchi ichraye so'zining kelib chiqishiga ich so'zi asos bo'layotgan bo'lsa-da, tub o'zak ich emas. Buni aniqlash uchun turkiy tildagi i-i (B-unli) o'zagi mavjud bo'lgan qadimgi til davri chuqurroq tahlil qilinishi kerak bo'ladi.

A.Mamanov i-i asosli so'zlar iste'molda bo'lgan davrni turkiy til taraqqiyotining nisbatan ilk davrlari, deya hisoblaydi. Olim i-i o'zagidan kelib chiqqan bir umumiy ma'no ega so'zlar sifatida inishdi hamda in so'zlarini ko'rsatadi. Inishdi – pastga tushmoq, in –quyilik. Har ikki so'zning semasida quyiga yo'nalishning mavjudligini ko'rish mumkin. Ayni ma'no ich so'zida ham bo'lib, ichiga kirish birikmasida harakatning biror narsaning orasiga qaratilganligi bilan birga quyiga yo'nalganligini ham bilish mumkin. Zero, ichi yuqoriga qaragan biror obyekt qadimgi turkiy til davrida bo'lmagan. I-i asos o'zakka -ch ot yasovchi qo'shimcha qo'shilgan. Yasalmaga ru-ra jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qo'shilgach esa, ko'makchi ichraye so'zi paydo bo'lgan. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda biz ichraye so'zining bobo o'zagi sifatida i-i (B unli) shaklli o'zak so'z turibdi, deb hisoblaymiz.

Qadimgi tosh bitiklardan ichraye so'zining ancha oldin ko'makchiga aylanganini bilish mumkin. Chunki bobo o'zak i-i asoslik mavqeyini deyarli yo'qotgan. Tosh bitiklar davrida ko'makchi sifatida o'ta faol qo'llanadi. Masalan, "...Apa tarqangaru ichra sab idmish – Apa tarxanga maxfiy gap yuboribdi".

Ichrae ko'makchisi turkiy tosh bitiklarda ichraeki tarzida ham uchraydi. Bunda hozirgi kunda qo'llanilayotgan "ichidagi" so'ziga to'g'ri keladi. Masalan, "...tun ortusingari, anta ichraeki bodun qop manga ko'rur – shimolgacha bo'lgan yer ichidagi xalqlar hammasi menga qaraydi".

Коды кўмакчиси қуйи деган манъони билдиради. Ўзбек тили тарихидаги коды, қўнгир-ер, қазииш-қозимок, қуйи, қудук сингари сўзларнинг барчаси "қо" сўзидан келиб чиққан бўлиб, бу сўз ҳаракатнинг пастга-қуйига қаратилганини билдиради.

A. Mamatov "Etimologik kuzatishlar" asarida qo- (qo'-) komponentli so'zlarga alohida to'xtaladi. Olim qadimgi turkiy tilda o'zagi qo- bo'lgan fe'llar xususida gapirarkan, qo- so'zida biror narsani ma'lum o'ringa qo'yish, solish, qoldirib ketish, tashlash, joylashtirish, irg'itish degan ma'nolarni beradi, deb aytadi. Albatta, bu qo- so'zidan paydo bo'lgan ma'lum turdagi so'zlar etimologiyasi.

Olim fikrini isbotlashga kirishar ekan, qo- so'zidan kelib chiqqan va asl mazmunni o'zida saqlab qolgan qo'n so'zini keltiradi. "Qo- shakli bilan bevosita bog'liq bo'lgan fe'llarning xarakterlisi qo'n va qo'sh so'zlaridir... Qo'nish amalida harakatning to'xtashi, bajaruvchining ma'lum bir o'rinda qo'nim topib joylashuvi ifodalanadi". Shu o'rinda aytish kerakki, Qo- o'zagi ko'plab so'zlarning bobo o'zagi ekanligi asarda ochib beriladi. Ammo olim yuqorida berib o'tilgan so'zlar va ma'nolarni umumlashtirgan holda harakatning quyiga yo'nalganligi borasida biror fikr bildirilmaydi. Biz bu holatni ayb, deb ko'rsatmoqchi emasmiz. Lekin qo- o'zagidan yasalgan, yuqorida biz tomondan keltirilgan ba'zi so'zlar qo- ning ayni ma'nosi ham mavjud ekanligini ko'rsatib turibdi. Qolaversa, tadqiqotchining o'zi aytib o'tgan qo-niing joylashtirish, irg'itish kabi qator ma'nolari ham predmetning quyiga yo'nalganligini bildirib turibdi.

Qodi – quyi so'zining o'zagi qo- ekanligiga qo'shilamiz. Ammo bu so'zning ko'makchilik holatiga o'tishini kuzatar ekanmiz, aynan ko'makchi "qodi"ga qo- emas, qod- so'zi asos bo'lganligiga guvoh bo'lamiz. Chunki qo-niing ma'nosi o'ta umumiy bo'lib, undan to'g'ridan to'g'ri ko'makchilik ma'nosining kelib chiqishi mumkin emas. Demak, qo- so'zidan avvalambor qod- so'zi yasalgan. Va quyiga yo'nalganlikni beruvchi ushbu mustaqil so'zdan qodi ko'makchisi kelib chiqqan.

Qadimgi turkiy tildagi qodi ko'makchisi hozirgi kundagi quyi so'zining o'tmishdagi shakli ekanligini, aytib o'tdik. "-di"ning "-yi"ga o'tishi davriy fonetik o'zgarish sanaladi.

Xulosa va takliflar. Biz barcha ko'makchilarga to'xtalib o'tirmadik. Balki qadimgi turkiy til davrida faol qo'llangan ko'makchilar bilan kifoyalandik. Yordamchi so'zlarning etimologik

tarixini tadqiq qilish samarador ish sanaladi. Chunki etimologik tahlil til tarixini, uning davriy holatini tasavvur qilishga imkon yaratadi. Shuning uchun ham yordamchi so'zlarni ayni aspektdan kuzatish tarixiy tilshunoslikning oldidagi vazifasidir. Bu tarzda

tekshiruv mustaqil so'z turkumidan yordamchi so'z holatiga o'tish bosqichlarini, qadimgi turkiy tilda qo'llangan ko'makchilarning mustaqillik yoki yordamchilik ma'nosini aks ettirib turganini to'laqonli ko'rsatib beradi.

ADABIYOTLAR

1. Нурмонов А.. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т., 2002.
2. Кодухов В.И.. Общее языкознание. М., 1974.
3. История лингвистических учений. Средневековый Восток. М., 1981.
4. Кондрашов Н.А.. История лингвистических учений. М., 1979.
5. Кондрашов Н.А.. История лингвистических учений. М., 1979.
6. Усмонов С.. Умумий тилшунослик. Т., 1972.
7. Усмонов С.. Умумий тилшунослик. Т., 1972.
8. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
9. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В.. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
10. Лоя Я.В.. История лингвистических учений. М., 1968.
11. Лоя Я.В.. История лингвистических учений. М., 1968.